

भारतातील सामाजिक बदल म्हणून बौद्ध धर्माची भूमिका

बालाजी कांबळे

संशोधन अभ्यासक
मुंबई विद्यापीठ

Abstract

केवळ ज्ञानाच्या जोरावर माणूस जगत नाही. तो देखील एक अत्यंत भावनिक व्यक्ती आहे. दुःख आणि निराशेच्या वेळी, धर्म एखाद्या व्यक्तीच्या भावनांना शांत करून त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या एकात्मतेत मदत करू शकतो. त्याच्या सर्व ध्येये आणि विजयांमध्येही, माणूस या जगात सहसा निराश आणि निराश असतो, त्याच्या सर्वोत्कृष्ट प्रयत्नांनंतरही. देशाच्या परराष्ट्र धोरणाच्या उद्दिष्टांचा पाया लष्करी सामर्थ्याने बनू नये, या वस्तुस्थितीची भारताला सुरुवातीपासूनच जाणीव आहे. जवाहरलाल नेहरूंच्या पंचशील आदर्शाची स्थापना झाल्यापासून, भारताला शांततापूर्ण सहअस्तित्वाच्या संकल्पनांनी मार्गदर्शन केले आहे. पाश्चात्य जगातील असंख्य लोकांचा असा विश्वास आहे की बौद्ध धर्म हा आत्मनिरीक्षण अलिप्तपणाचा धर्म आहे किंवा तो निर्वाण आणि मोक्ष (दुःखापासून मुक्ती) कडे नेणारा धर्म आहे. दुसरीकडे, समकालीन "आशियाई बौद्ध धर्म" ची वास्तविकता अगदी वेगळी आहे. या पेरमध्ये बौद्ध धर्माच्या काही भारतीय विशिष्ट संकल्पनांची चर्चा केली आहे.

परिचय

धर्म हा एक सखोल वैयक्तिक अनुभव असूनही, त्याचे सामाजिक परिमाण आणि पूर्ण करण्याचे कार्य देखील आहे. सामाजिक प्रभावाच्या दृष्टीने, तो एक महत्त्वपूर्ण खेळाडू होता, ज्याने अनेक गंभीर सामाजिक कार्ये केली. सेलिब्रिट स्पष्ट करतात, "पवित्र समाज किंवा चर्च देवाची जागा घेते किंवा बदलते असे नाही, परंतु त्याऐवजी मनुष्याला हे समजते की त्याच्या देवाकडे जाण्याचा सर्वोत्तम मार्ग म्हणजे इतरांशी सहवास करणे, कारण सुरक्षित करण्यासाठी अस्तित्वात असलेल्या संस्थेचा सदस्य म्हणून ज्यासाठी देव उभा आहे." अरनॉल्ड डब्ल्यू. ग्रीन यांच्या मते, अनेक सार्वत्रिक उद्दिष्टे धार्मिक श्रद्धेने पूर्ण केली जातात. हे तीन गोष्टी करते: प्रथम, ते तर्कसंगत बनवते आणि ज्ञात जगात वैयक्तिक दुःख सहन करण्यायोग्य बनवते; दुसरे, ते आत्मसन्मान वाढवते; आणि तिसरे, हे एका समाजाच्या सामाजिक उद्दिष्टांच्या एकात्मतेत एकीकरण करण्यास मदत करते.

केवळ ज्ञानाच्या जोरावर माणूस जगत नाही. तो देखील एक अत्यंत भावनिक व्यक्ती आहे. दुःख आणि निराशेच्या वेळी, धर्म एखाद्या व्यक्तीच्या भावनांना शांत करून त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या एकात्मतेत मदत करू शकतो. त्याच्या सर्व ध्येये आणि विजयांमध्येही, माणूस या जगात सहसा निराश आणि निराश असतो, त्याच्या सर्वोत्कृष्ट प्रयत्नांनंतरही. ज्या गोष्टी त्याला हव्या असतात त्या नेहमी त्याला कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे नाकारल्या जातात आणि तो सतत निराश होतो. जेव्हा मानवी स्वप्नांचा नाश होतो, जेव्हा नियोजित आणि कार्य केले गेलेले सर्व काही वाहून जाते, तेव्हा मनुष्याला परिस्थितीपासून दिलासा आणि भरपाई मिळणे स्वाभाविक आहे. धार्मिक संकल्पना आणि प्रथा ज्यासह सर्वात भयंकर संकटे आणि दुःखांचा सामना करण्यासाठी ओळखल्या जातात त्या धैर्य आणि शांतता हे धार्मिक विश्वास आणि प्रथा यांच्या सामर्थ्याचे सर्वात शक्तिशाली प्रदर्शन आहे.

बुद्धाच्या शिकवणी जगातील सर्वात गहन तात्विक आणि धार्मिक विश्वासांपैकी आहेत आणि त्यात एक प्रचंड सैद्धांतिक चौकट आहे तसेच जगभरात विखुरलेल्या मोठ्या संख्येने अनुयायी आहेत. मुलगा मरण पावला, तेव्हा वडिलांना शोकसंस्काराच्या औपचारिक देवाणघेवाणीत शांती मिळते. त्याचे नुकसान होत असतानाही, तो देवावर आपला विश्वास ठेवतो आणि असा विश्वास ठेवतो की काही न दिसणारी शक्ती अनपेक्षित मार्गांनी काम करत आहे ज्यामुळे त्याचा धक्का देखील महत्त्वपूर्ण आहे. देवावरील त्याचा विश्वास त्याला प्रतिफळ देतो, त्याच्या आवडीचे रक्षण करतो आणि त्याच्यासाठी आणि त्याच्या कुटुंबासाठी जीवन अधिक सुसह्य बनवतो.

भारतातील बौद्ध धर्म

देशाच्या परराष्ट्र धोरणाच्या उद्दिष्टांचा पाया लष्करी सामर्थ्याने बनू नये, या वस्तुस्थितीची भारताला सुरुवातीपासूनच जाणीव आहे. जवाहरलाल नेहरूंच्या पंचशील आदर्शाची स्थापना झाल्यापासून, भारताला शांततापूर्ण सहअस्तित्वाच्या संकल्पनांनी मार्गदर्शन केले आहे. तेव्हापासून आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेत आमूलाग्र बदल झाला आहे आणि भारताच्या महान-शक्तीच्या महत्वाकांक्षेबद्दल बोलणे अलिकडच्या वर्षात सामान्य झाले आहे, परंतु परराष्ट्र धोरणाच्या निर्मितीमध्ये गैर-जबरदस्ती शक्ती प्रक्षेपण सक्षम करणाऱ्या संकल्पना महत्त्वाच्या आहेत. भारतीय मुत्सद्देगिरी आणि परराष्ट्र धोरण: देशाच्या सॉफ्ट पॉवर स्ट्रॅटेजीमध्ये बौद्ध धर्माची वाढती भूमिका भारताच्या सॉफ्ट पॉवर प्रोजेक्शनच्या एका पैलूचे विश्लेषण करते: एक राजनयिक आणि परराष्ट्र धोरण साधन म्हणून बौद्ध धर्माशी देशाचे ऐतिहासिक दुवे.

आजच्या जगात बौद्ध धर्माचे महत्त्व

परराष्ट्र धोरणामध्ये बौद्ध धर्माच्या वापराची क्षमता मोठ्या प्रमाणात दुसऱ्या महायुद्धानंतर ज्या पद्धतीने धर्माचे पुनरुत्थान करण्यात आले त्यापासून उद्भवते. जेव्हा पुनरुत्थान सुरू झाले, तेव्हा विद्यमान सांप्रदायिक आणि भौगोलिक सीमा तोडण्याच्या गरजेवर जोर देऊन स्पष्टपणे आंतरराष्ट्रीयतावादी स्वर स्वीकारला. युद्धानंतरच्या दशकांमध्ये, अनेक संस्थांच्या स्थापनेद्वारे, तसेच असंख्य परिषदा आणि परिषदा आयोजित करून, या सर्वांनी विविध बौद्ध पंथांमधील आंतरराष्ट्रीय सहकार्याच्या महत्त्वावर, तसेच स्थापनेवर भर दिला. अनेक संस्थांचे.

या संदर्भात, इतर देशांशी मजबूत राजनैतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि धोरणात्मक संबंधांचा पाया म्हणून आपल्या परराष्ट्र धोरणामध्ये बौद्ध वारसा समाविष्ट करण्याच्या भारत सरकारच्या प्रयत्नांचे आकलन करणे शक्य आहे. एक सुस्थापित पारंपारिक नेटवर्क असण्यासोबतच, बौद्ध धर्म जगभरातील लाखो लोकांच्या जीवनात महत्त्वाची भूमिका बजावतो, ज्यामुळे तो भारतीय परराष्ट्र धोरणासाठी मजबूत आहे. गैर-जबरदस्ती शक्ती, धर्माची पॅन-आशियाई उपस्थिती, आणि या प्रदेशातील राष्ट्रीय अस्मितेसाठी त्याचे महत्त्व, तसेच शांततापूर्ण विश्वास म्हणून त्याची प्रतिष्ठा यावर जोर दिल्याने, इस्लाम हा प्रदेशातील सॉफ्ट पॉवर डिप्लोमसीसाठी उत्कृष्ट उमेदवार आहे.

पाश्चात्य जगातील असंख्य लोकांचा असा विश्वास आहे की बौद्ध धर्म हा आत्मनिरीक्षण अलिप्तपणाचा धर्म आहे किंवा तो निर्वाण आणि मोक्ष (दुःखापासून मुक्ती) कडे नेणारा धर्म आहे. दुसरीकडे, समकालीन "आशियाई बौद्ध धर्म" ची वास्तविकता अगदी वेगळी आहे. बौद्ध धर्म, समकालीन आशियामध्ये प्रचलित आहे, सामाजिक आणि राजकीय समस्यांशी एक अतिशय सक्रिय संलग्नता सूचित करते ज्यामध्ये कोणत्याही प्रकारचे मठवासी किंवा ध्यानात्मक एकटेपणा सूचित होत नाही. संपूर्ण आशियामध्ये, बौद्ध भिक्खू आणि नन विविध संस्थात्मक आणि सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहेत. शांतता आणि सामाजिक न्यायाच्या स्थापनेसाठी अहिंसक कृतीची संकल्पना आणि अंमलबजावणी करण्यात बौद्धांचे योगदान इतके महत्त्वपूर्ण आहे की तिबेटचे दलाई लामा आणि म्यानमारचे आंग सान स्यू की या दोन बौद्ध नेत्यांना अलीकडेच शांततेचे नोबेल पारितोषिक मिळाले आहे.

बौद्ध गंतव्य म्हणून भारत

जरी भारतात बौद्ध लोकसंख्या खूपच कमी आहे, तरीही हा देश विविध कारणांमुळे बौद्ध मुत्सद्देगिरीच्या समर्थनासाठी कायदेशीरपणाचा दावा करू शकतो. प्रथम आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, बौद्ध धर्माचा उगम भारतात झाल्यामुळे त्याला एक अद्वितीय ऐतिहासिक वैधता प्राप्त आहे. दुसरे, भारतात बोधगया, सारनाथ आणि नालंदा यासह अनेक बौद्ध तीर्थक्षेत्रे आहेत, जी सर्व देशात आहेत. तिसरा मुद्दा म्हणून, धर्मशाला येथे निर्वासित दलाई लामा आणि तिबेटियन संसदेचे आयोजन करून, भारताने स्वतःला दीनदलितांचा चॅम्पियन म्हणून प्रस्थापित केले आहे. त्याशिवाय, थेरवडा बौद्ध धर्माशी भारताचे ऐतिहासिक दुवे पाहता, बौद्ध धर्माच्या विविध प्रवाहांमध्ये चर्चला प्रोत्साहन देताना इतर बौद्ध देशांशी संबंध निर्माण करण्यासाठी देश उत्तम स्थितीत आहे. इतर बौद्ध देशांसोबत या लिंक्सचा प्रभावीपणे उपयोग केल्याने सांस्कृतिक मुत्सद्देगिरीच्या पलीकडे जाणारे परिणाम होऊ शकतात आणि परराष्ट्र धोरणाच्या इतर क्षेत्रांमध्येही ते फायदेशीर ठरू शकतात. हे शक्य आहे की बौद्ध बहुसंख्य आशियाई देशांशी संबंध मजबूत केल्याने प्रशासनाला 'नेबरहुड फर्स्ट' दृष्टीकोन आणि 'एक्ट ईस्ट' कार्यक्रम यांसारखी मोठी धोरणात्मक उद्दिष्टे साध्य करण्यात मदत होईल.

बौद्ध वारसा तैनात करण्यासाठी पर्याय

बौद्ध धर्म हे पंतप्रधान मोदींच्या राजनैतिक भेटींचे वारंवार वैशिष्ट्य राहिले आहे, अगदी मूलभूत पातळीवरील व्यस्ततेवरही. औपचारिक आंतरराष्ट्रीय दौऱ्यावर असताना, जसे की श्रीलंका आणि चीनला, मोदींनी इतर गोष्टींबरोबरच दोन्ही देशांमध्ये बौद्ध मुळे आहेत या वस्तुस्थितीकडे लक्ष वेधण्याचा विशेष प्रयत्न केला आहे. पंतप्रधानांच्या जगभरातील भेटींचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे ते शक्य असेल तेव्हा बौद्ध मठांना भेट देण्यासाठी त्यांच्या प्रवासाच्या वेळेतील एक दिवस शेड्यूल करतात. भारताच्या आणि जगाच्या विकासासाठी बौद्ध धर्माचे महत्त्व मोदींनी अनेक वेळा आपल्या देशाच्या भेटींमध्ये मान्य केले आहे.

धार्मिक उद्देशांसाठी पर्यटन हा एक वाढणारा उद्योग आहे

असे सुचवण्यात आले आहे की भारतातील धार्मिक पर्यटनाला भविष्यात मोठी क्षमता आहे. असा अंदाज आहे की जगातील आठ सर्वात महत्त्वाच्या बौद्ध स्थळांपैकी सात स्थळे भारतामध्ये असूनही, संपूर्ण जागतिक बौद्ध पर्यटनाच्या 1% पेक्षा कमी भारताला प्राप्त होतो. उदाहरणार्थ, थायलंड आणि इंडोनेशिया ही पर्यटनाच्या या स्वरूपासाठी जगातील दोन सर्वात लोकप्रिय ठिकाणे आहेत. पर्यटन मंत्रालयाद्वारे प्रोत्साहन दिले जाणारे विविध क्रॉस-नॅशनल टुरिस्ट सर्किट तयार करून याकडे लक्ष दिले जात आहे. भारतीय संस्कृती मंत्रालयाने मार्च 2015 मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या बातमीनुसार, नेपाळमधील लुंबिनी आणि कपिलवस्तु येथे थांबे असलेले बौद्ध पर्यटन सर्किट विकसित केले जात आहे. आधुनिक भारतात बौद्ध धर्माची प्रथा वाढत आहे. आधुनिक युगात बौद्ध धर्माविषयी आस्था पुन्हा जागृत करण्याचे श्रेय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना जाते. बौद्ध धर्म हा भारताच्या आधुनिक इतिहासात एक औपचारिक अवशेष राहिला असता, जर तो त्याच्या शिष्यांच्या नेतृत्वाखालील महान धर्मांतरण मोहिमेत नसता.

बौद्ध धर्माच्या इतिहासात पूर्वी कधीही न पाहिलेल्या जोमाने बौद्ध धर्माचा पुनर्जन्म होत आहे. बुद्ध, धम्म आणि संघाचा आश्रय घेतलेल्या त्यांच्यापैकी अनेकांचा उगम हिंदू सामाजिक व्यवस्थेच्या भेदभाव आणि गैरवर्तनाच्या गटातून झाला असला तरी, धम्माद्वारे जे शक्य आहे ते त्यांनी तुलनेने कमी कालावधीत, केवळ काही दशकांमध्ये सिद्ध केले आहे. त्यांना माहित नसलेले, बौद्ध आणि बौद्ध

तत्त्वज्ञान हे देखील एक सामाजिक तत्त्वज्ञान आहे, म्हणूनच लोकांची वाढती संख्या त्यांच्यात रस घेत आहे. लोकप्रिय व्याख्येनुसार, ही तळागाळातील बहुसंख्य बौद्धांवर वर्चस्वाची घोषणा आहे. बऱ्याच वेळा, त्यांचे आस्थापनाशी घट्ट संबंध असतात आणि ते त्यांच्या जवळ असतात. बौद्ध शिकवणीचा उपयोग त्यांच्या स्वतःच्या ध्येयांसाठी केला जातो, ज्यामध्ये भू-राजकीय अजेंडा, सत्तेसाठी स्वार्थी प्रेरणा आणि आर्थिक अजेंडा यांचा समावेश होतो.

त्यांचे धर्मांतर होण्यापूर्वी, नागपुरातील भारतीय बौद्ध हे खालच्या जातीचे हिंदू होते जे भारताच्या संविधानाचे लेखक बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या राजकीय प्रभावामुळे बौद्ध झाले, ज्यांनी त्यांना जातीय विषमतेला विरोध करण्यास प्रोत्साहित केले. राजकीय आणि आध्यात्मिक कारणांमुळे ते बौद्ध धर्माकडे वळले आणि त्यांच्या कृतींचे परिणाम आजही अनेक मार्गांनी जाणवत आहेत. बौद्ध धर्माच्या चार शिकवणींवर त्यांच्या विश्वासाचा परिणाम म्हणून - की सर्व मिश्रित गोष्टी तात्पुरत्या आहेत, सर्व भावना दुःखी आहेत, सर्व गोष्टींना जन्मजात अस्तित्व नाही आणि निर्वाण हे संकल्पनांच्या पलीकडे आहे - ते अपराध आणि अन्याय नाकारण्यासाठी आले आहेत. पिढ्यानपिढ्या चालत आलेले हिंदू सवर्ण. बुद्धांच्या अस्तित्वाच्या गुपितांचा शोध त्यांच्या तत्काळ संवादांच्या वेदनादायक पैलूंबद्दलच्या तीव्र जाणीवेने सुरू झाला असे मानले जाते. तथापि, हे सर्वत्र मान्य नाही. रोग, म्हातारपण आणि मृत्यू, तसेच या घटनांच्या भयंकर परिणामांबद्दलचे त्यांचे वैयक्तिक अनुभव, वेदनांच्या वास्तविकतेवर केंद्रित असलेल्या तत्त्वज्ञानाच्या निर्मितीवर परिणाम करतात (दुखा)

निष्कर्ष

भारताच्या सांस्कृतिक उल्कांतीत, बौद्ध धर्मनि महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे, यासह: त्याचे सर्वात महत्त्वाचे योगदान म्हणजे अहिंसा (अहिंसा) ही संकल्पना होती. नंतरच्या काळात ते आपल्या देशातील सर्वात महत्त्वाचे मूल्य म्हणून ओळखले गेले. भारतीय कला आणि स्थापत्यकलेच्या विकासात याने महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. सांची, भारहुत आणि गया येथील स्तूप आपापल्या ठिकाणांवरील अप्रतिम कलाकृती आहेत. शिक्षणाच्या प्रगतीसाठी तक्षशिला, नालंदा आणि विक्रमशिला येथे निवासी विद्यापीठांची स्थापना करण्यात आली. बौद्ध शिकवणीचा परिणाम म्हणून, पाली भाषा, तसेच इतर प्रादेशिक भाषा निर्माण झाल्या. संपूर्ण आशियातील भारतीय संस्कृतीचा विस्तार या विकासांमुळे सुकर झाला.

BIBLIOGRAPHY

- [1] 'भारतातील बौद्धधम्म : ब्राह्मणी धर्म व जातीयतेला आव्हान'- गेल ऑम्बेट, सेज पब्लिकेशन,
- [2] नरेंद्र जाधव - बोल महामानवाचे: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची ५०० मर्मभेदी भाषणे
- [3] Dahiwale M. , Buddhism in Modern India – Great Conversion Movement Started By Babasaheb Ambedkar, Velivda
- [4] Gómez, Luis O. "Buddhism in India." The Religious Traditions of Asia: Religion, History and Culture (2002): 41-96.
- [5] Green, Arnold W. "2. Sociological Theory." Henry Charles Carey. University of Pennsylvania Press, 1951. 50-104.
- [6] Deo, Veena. "Dalit Literature in Marathi." Handbook of Twentieth-Century Literatures in India (1996): 363-81.
- [7] Herbrechtsmeier, William. "Buddhism and the definition of religion: One more time." Journal for the Scientific Study of Religion (1993): 1-18.
- [8] <https://magickwords.wordpress.com/tag/p-t-selbit/>
- [9] Obermiller, Eugene. History of Buddhism in India and Tibet. Sri Satguru Publ.#, 1999.
- [10] Oza, Preeti. "Buddhism in Modern India: Assertion of Identity and Authority for Dalits (Social Changes and Cultural History)." (2019).
- [11] Oza, Preeti. "Engaged Dhamma and Transformation of Dalits-An Egalitarian Equation in India Today...."